

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਦਰਭ

ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਲੌਕਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਰ ਵਸਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦਾ ਇਕ ਸਫ਼ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਆਧਾਰਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਿਸਦੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜਨ ਜਦ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੇਖ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਅੰਦਲੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਪ੍ਰੇਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਫਰੇਲਣ ਦਾ ਬਾਇਸ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਹਿਨ ਸੁਰ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਰਥੀਮ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ Philosophy ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਅੰਦਰਲੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਘੇਰੇ ਦੀ ਹਰ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ

ਦੀਆਂ ਉਨਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।”¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਦੀ ਸਮਸਤ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸੇਮਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਲੇਫ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਾਣ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਦੁਆਰਾ ਉਚਰਤ ‘ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ।

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ
ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ
ਅਕਾਲਿ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥²

ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਜੇ ਓਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਪਦ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਿਸਦੇ ਅਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ‘ੴ’ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਚਿਹਨਕ ਤੋਂ ਚਿਹਨਤ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਬਣਤਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਦੀ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ‘ੴ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦੀ ਏਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ‘ੴ’ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ‘ੴ’ ਸ਼ਬਦ ਏਕਤ੍ਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ‘ ਵਾਹੁਦ ’ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਏਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮੂਲ ਥੰਮ੍ਹ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ‘ੴ’ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ‘ੴ’ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਜਾਮਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ‘ਪੁਰਸ਼’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਸੱਵਰ

ਕਰਦਾ ਅਨੇਕਾਰਥੀ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਨਿਰਭਓ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਉਸਦੀ ਸੁਭਾਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਮੇਕਸ਼ਵਤ ਅਸਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਸ੍ਰੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਸਮੂਹ ਹੋਂਦਕ ਖਾਸਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਮੂਲਮੰਤਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਹੈ। ਹਰ ਧੁਨੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਅਰਥ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਥੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਜਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਗਲ ਕਥ ਗਹਿਨ ਪਰਤਵੀਂ ਗਲੇਫ਼ ਦੀ ਜਾਮਨ ਬਣਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਵਾਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਹਿਜ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਰਤਾਰੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਪੂਰਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਹਿਤ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਹੀਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ॥

ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥

ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜ

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥੧॥³

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਕਤ ਪੂਰਵਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਇਸਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚਲੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਕਾਦਰ ਦੀ ਅਭੇਦਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਅੰਦਰ ਕਾਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪਿੱਛੇ ਨਿਰੋਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”⁴ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਲਕ ਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਆਪੀ ਨੇ ਆਪ ਸਾਜਿਓ, ਆਪੀ ਨੇ ਰਚਿਓ ਨਾਓ॥

ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ, ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੈ ਚਾਉ॥⁵

ਉਕਤ ਤੁਕਾਂ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰੇ-ਜ਼ੋਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕਾਦਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਹਜ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਇਸ ਬਣਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਆਡੰਬਰ, ਕੂੜ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਭੰਜਨ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸੁੱਧਤਾ ਤੇ ਉਚਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਛੇਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਰਤੀ ਬਾਣੀ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਸੁਚਿੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ “ਗਗਨ ਮਹਿ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ। ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲੁ ਜਨਕੁ ਮੋਤੀ” ਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦਕ ਬਿਆਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਸੰਕਲਪ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿੱਥ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿੱਥ ਮਾਇਆ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜਾਂ ਅਣਯਥਾਰਥਕ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ।

ਪੂਰਵਲੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਧੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਵਿਧਾਨ ਤਹਿਤ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਕੋਈ ਭਰਮ, ਭੁਲੇਖਾ ਜਾਂ ਡਲਾਵਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮੂਹ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੀ ਸਮੱਸਤ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਬਲਕਿ ਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗਿਣਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਇਆ' ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਪਹੁੰਚ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਉਸ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਜੋ ਸੀਮਤ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਅਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਉਸ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋੜ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਹੈ:

“ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਬੰਧਿਓ ਸਰ ਜਾਲਿ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਓ ਬਿਖੁ ਨਾਲਿ॥⁶

“ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਚਲਾਏ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ 'ਮਾਇਆ' ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਮੁੱਖ 'ਮਾਇਆ' ਦੇ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”⁷ ਸੋ 'ਮਾਇਆ' ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 'ਸੁਮੇਲਤਾ' ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਅਤੇ 'ਭਰਮ' ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਨਫ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ 'ਗੁਰੂ' ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਸ਼ਰਧਾਮੂਲਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਸਿਨਫ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਇੱਛਾਪੂਰਕ, ਦੁੱਖਹਰਤਾ ਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਤ ਸਰਧਾ ਪੂਰੀਐ॥

ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਨਾ ਕਬਹੂੰ ਝੂਰੀਐ॥⁸

ਗੁਰੂ ਲਫਜ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਾਇਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਚਾਨਣ/ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹਰ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਰਮ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਸਾਡੀ ਸਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਤੇਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਅਨਾਤਮ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਰਮੈ ਆਵੈ ਜਾਇ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨਹੀਂ ਬਿਖੁ ਖਾਇ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬਿਸੀਅਰੁ ਡਸੈ ਮਰਿ ਵਾਟ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘਾਟੇ ਘਾਟ॥⁹

ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਇਕ ਐਸੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਸੰਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਪਾਪ ਹਰਤਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਉੜੀ, ਅਜਿਹੀ ਬੇੜੀ, ਅਜਿਹੀ ਤੁਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਸਲ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜੀਵ' ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਮਾਡਲ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਂਅ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਤਹਿਤ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਸਲਨ 'ਜੈਨੀ' ਜੀਵ ਦਾ ਅਰਥ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਹਸਤੀ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਵਲਭ ਦੀ ਸੁਧ ਅਦਵੈਤ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਤ ਜੈਵਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ 'ਜੀਵ' ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਸ ਮੰਨਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਵਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਜੁੱਜ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ 'ਸਮਗ੍ਰਤਾ' ਵਿਚ ਵਾਚਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਸਦੀ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੀਵ ਇਕ 'ਬਣਤ' ਮਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਜੀਉ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਤਨ (ਸ਼ਰੀਰ) ਵਿਚ ਸਾਜਣ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸਾ 'ਆਤਮ' ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਗਦੀ ਅਨਾਤਮ ਜੋਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ 'ਘਰ' ਹੈ। 'ਜੀਵ' ਹੋਂਦ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਜੀਵ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਇਸ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਬ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮੰਥਨ ਕਰਮ ਫਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਸਥੂਲ ਵਸਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ 'ਸ਼ਰੀਰ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਖੋਜ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਰਹਿਤ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਕੇਵਲ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਜੀਵ' ਨਹੀਂ।”¹⁰ 'ਜੀਵ' ਅੰਦਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ 'ਨਗਰੀ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਿਆਂ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਕਾਇਆ ਨਗਰੁ ਨਗਰ ਗੜ ਅੰਦਰਿ॥

ਸਾਚਾ ਵਾਸਾ ਧੁਰਿ ਗੰਗਨਦਰਿ॥ .....

ਭੀਤਰਿ ਕੇਟ ਗੁਫਾ ਘਰ ਜਾਈ॥

ਠਾਉ ਘਰ ਥਾਪੇ ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ॥

ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖੁ ਅਪਾਰੀ

ਆਪੇ ਅਲਖ ਲਖਾਇਦਾ॥”¹¹

ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਧਾਰ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਦਰਲੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਖ਼ਾਮੀਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਨਾਮ’ ਨੂੰ ‘ਸਤਿਨਾਮ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਤਹਿਤ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਬਾਣੀ, ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ, ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਹਿੱਤ ਯਾਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਧਿਆਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਬਾਇਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਧੁਨੀ ਨਿਰੇਲ ‘ਰਟਨ’ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੰਤ੍ਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਤਿਆਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਫ੍ਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਲਈ ਕੀਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਿਆਨਮਈ ਸਾਧਨਾ ਹੈ।”¹²

ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਮੇਕਸ਼/ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ/ਨਿਰਵਾਣ ਤੱਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਸਮਗ੍ਰਹਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਹਰ ਖੰਡ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੜਾਅ ਦੀ ਡੰਡਾਦਰ ਪੇੜੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਇਸੇ ਖੰਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲਿਲਕ/ਜਗਿਆਸਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਸਦਕਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਗੂੰਜਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। “ਜਦ ਸਾਧਕ

ਬੇਅੰਤਤਾ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜੋਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਆਨੰਦ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਬੇਅੰਤਤਾ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਇਕਾਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਾ ਮਾਨੇ ਇਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ।”¹³ ਸਰਮ ਖੰਡ ਅੰਦਰ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁੱਧਤਾ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਨੇਕ ਰੂਹ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਗਤ ਜੇਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਝੀ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਸੋਝੀ ਸਦਕਾ ਸਾਧਕ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਖੰਡ ਮੂਲਕ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਖ਼ਾਮੀਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੁਖ਼ਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਅੰਦਰਲੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਤਿ, ਸੈਂਦਰਯ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 1.
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1.
3. ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 32.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
6. ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ (੧), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮਨਮੁਖਿ ਮੇਹਿ ਗੁਬਾਰਿ ਜਿਉ ਭੁਲਾ ਮੰਝਿ ਵਈ॥ ਪੰਨਾ 83.

7. ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1283.
8. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 197.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 198.
10. ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਕਲਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 122.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 120.
12. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ "ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਸਰੂਪ", ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਿਲਦ-63, ਪੰਨਾ 43.
13. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 74.